

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Збірник наукових праць

Голова редколегії
академік НАН України В.А. Смолій

засновано 1968 р. як «Історіографічні дослідження
в Українській РСР»;
поновлено 1997 р.

Випуск 26

КИЇВ – 2016

Видається за рішенням Вченої ради Інституту історії України НАН України
(протокол № 10 від 17 грудня 2015 р.)

Висвітлюються актуальні питання української історіографії, зокрема з історії історичної науки, біоісторіографії, проблемної історіографії та ін. Розглядаються наукова спадщина та історичні погляди відомих учених, зокрема М. Андрусяка, М. Грушевського, С. Єфремова, М. Костомарова, М. Максимовича, І. Свешнікова та ін.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться українською історіографією.

Засновник і видавець: Інститут історії України НАН України

Редакційна колегія: академік НАН України, д.і.н., проф. *В.А. Смолій* (голова), Інститут історії України НАН України; д.і.н., проф. *О.А. Удод* (відп. редактор), Інститут історії України НАН України; д.і.н., проф. *Д.С. Вирський*, Інститут історії України НАН України; д.і.н., проф. *І.Н. Войцехівська*, Київський національний університет ім. Т. Шевченка; член-кореспондент НАН України, д.і.н., проф. *В.М. Даниленко*, Інститут історії України НАН України; д.і.н., проф. *Я.С. Калакура*, Київський національний університет ім. Т. Шевченка; член-кореспондент НАН України, д.і.н., проф. *В.Ф. Колесник*, Київський національний університет ім. Т. Шевченка; д.і.н., проф. *І.І. Колесник*, Інститут історії України НАН України; д.і.н., проф. *В.В. Кравченко*, Канадський інститут українських студій (Едмонтон, Канада); д.і.н., проф. *С.В. Кульчицький*, Інститут історії України НАН України; д.і.н., проф. *В.В. Масненко*, Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького; член-кореспондент НАН України, д.і.н., проф. *О.П. Рєєнт*, Інститут історії України НАН України; к.і.н., н.с. *В.В. Бондар* (відп. секретар), Інститут історії України НАН України.

Рецензенти: *І.В. Верба*, доктор історичних наук, професор,
Л.А. Дубровіна, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
С.А. Леп'явко, доктор історичних наук, професор.

Усі права застережено. Передрук і переклад дозволяються тільки з дозволу автора та редколегії. Автори вміщених статей і матеріалів висловлюють свою власну думку, що не обов'язково збігається з поглядами членів редколегії, та несуть відповідальність за достовірність наведених фактів і відомостей.

Видання внесено до Російського індексу наукового цитування (РІНЦ)

Адреса редакційної колегії та видавця: 01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4, тел.(044)279-87-04; e-mail: history_isid@mail.ru

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

<i>Іван Куций.</i> Між Руським світом та Слов'янщиною: цивілізаційні образи у науковій спадщині Михайла Максимовича	6
<i>Наталка Пазюра.</i> Антикварна програма козацько-гетьманських старожитностей на сторінках «Киевской старины» (до проблеми формування старого українського консерватизму)	33
<i>Віталій Тельвак.</i> Львівська школа Михайла Грушевського в сучасному історіографічному дискурсі	49
<i>Ольга Гончар.</i> Сучасне костюмарознавство: основні тенденції розвитку	71
<i>Костянтин Івангородський.</i> Сучасна білоруська національна історіографія у сприйнятті істориків з Білорусі	83

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ

<i>Дмитро Вирський.</i> Йосипа Верещинського проект реєстрового козацького полку 1594 р.	112
<i>Марина Чебан.</i> Невідомий нарис Миколи Андрусяка з української історіографії кінця XVIII–XIX століття	125

БІОІСТОРІОГРАФІЯ

<i>Марина Будзар.</i> Сімейні оповіді на тлі «великої історії»: 30-ті XIX ст. в епістолярії родини Галаганів	142
<i>Світлана Іваницька, Тарас Єрмашов.</i> Постать Сергія Єфремова на сторінках журналу «Український історик»: студії та документи.....	161
<i>Катерина Юхимчук.</i> Український вчений-археолог Ігор Свешніков: основні етапи біографії та наукова спадщина.....	182

СІМЕЙНІ ОПОВІДІ НА ТЛ «ВЕЛИКОЇ ІСТОРІЇ»: 30-ті ХІХ ст. В ЕПІСТОЛЯРІЇ РОДИНИ ГАЛАГАНІВ

У статті зроблено спробу проаналізувати родинне листування представників п'ятого покоління старшинсько-дворянської родини Галаганів – братів Павла, Петра, сестри Катерини (у заміжжі – Рігельман) між собою та із родичами (племінником Миколою Маркевичем, чоловіком племінниці з роду Скоропадських Павлом Граббе), управляючими маєтків. Листування охоплює короткий відрізок історичного часу – кілька років впродовж третього десятиріччя ХІХ ст. Автор досліджує, як саме епізоди «великої історії» відбилися у свідомості респондентів та з'єдналися із їхньою реакцією на сімейні події. Проаналізовано особливості поєднання деталей повсякденного життя в панських маєтках Лівобережної України із прикметами особистісного усвідомлення авторами листів реалій імперського буття.

Ключові слова: *приватне листування, старшинсько-дворянські роди Лівобережної України, Галагани, Маркевичи, Скоропадські, Граббе.*

В умовах сьогодення, коли остаточно визначилися «антропологічні виміри» історичної науки, актуалізовано дослідження того корпусу джерел, що за більш-менш визначеною традицією маркуються як «документи особистого походження» (останнім часом досить вживаною є дефініція «Его-документи», хоча

---

* Будзар Марина Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка.

дискусія щодо паралельного застосування чи то взаємозаміни формулювань триває)¹. Попри знаного суб'єктивізму цієї групи історичних свідочств, їхній значний дослідницький потенціал обумовлений поєднанням індивідуального та соціального, паралельним експонуванням внутрішнього світу окремої особистості («Я») та її соціально обумовлених параметрів («Ми»)², що уможливорює перехід від вивчення подій до аналізу ситуацій (психологічних станів, як особистісних, так і загальносупільних).

Робота із мемуарами, автобіографіями, щоденниками, записниками, листами тощо дозволяє не лише дослідити індивідуальні прояви соціальних взаємин, але розглянути ті «біографічні схеми» (за Т. Лукманом)³, які визначають життя особистості, зануреної у контекст історичного часу, передусім тому, що будь-який індивід народжується певної миті у певному місці та потрапляє до відповідного соціально-історичного контексту, поступове осмислення якого формує ідентичність (індивідуальну, соціальну, національну) особистості⁴.

Самостійне місце у цій групі джерел посіла епістолярна спадщина, як, за висловом фахівця, «найбільш поширений засіб комунікації, особистих контактів людей, що належать до певного соціуму».⁵ Вона має значну інформаційну цінність і вагомий соціально та емоційно-психологічний потенціал, завдяки чому останні десятиріччя використовується не лише як допоміжний матеріал для історичних розвідок, але як самостійний предмет досліджень, передусім у царині історії повсякденності, соціальної історії, «сімейної історії», історичної біографістики тощо. Аналіз епістолярію, створеного у межах однієї родини певного соціального статусу впродовж визначеного історичного періоду, об'єднує ці напрями, актуалізуючи синтетичний, міждисциплінарний ракурс розвідок. В дискурсі сімейної переписки події «великої» та «приватної» історій поєднуються, що визначає ступінь усвідомлення авторами листів закономірностей «залучення» їхніх особистісних біографій до історичного контексту.

Предметом нашої розвідки є досить гарно збережене приватне листування родини з кола українського нобілітету XVIII–

XIX ст. – Галаганів, яка до середини XVIII ст. піднеслася до вищих щаблів у старшинському колі Лівобережної України та до кінця сторіччя успішно взяла участь у процесі перетворення козацької старшини на спадковий привілейований стан, впевнено увійшовши до імперського аристократичного середовища. Основний корпус переписки, збереженої у сімейному архіві Галаганів, утримується натеper у фонді 1475 Центрального державного історичного архіву України у м. Київ та у фондах II, III Інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Можна із впевненістю стверджувати, що це листування ще не було об'єктом спеціального комплексного дослідження, лєвова частка його не оприлюднена. Окрім цього, у розвідці частково задіяно матеріали особового фонду Василя Маслова (№ 243 Інституту Рукопису), тому що фондоутворювач, знаний філолог, краєзнавець, музейник і етнограф, збираючи відомості про М. Маркевича, робив копії деяких листів, передусім з архівних установ Петербургу.

З усього масиву епістолярію нами обрано для аналізу кілька комплектів листів та поодинокі епістоли, датовані 30-ми роками XIX ст. Авторами та адресатами листів є представники п'ятого коліна сімейства Галаганів – брати Павло Григорович (1793–1834) і Петро Григорович (1792–1855) та сестра Катерина Григорівна, у шлюбі – Рігельман (1783–1868)⁶, та їхні рідні. Серед останніх – небіж Галаганів Микола Андрійович Маркевич (1804–1860), у недалекому майбутньому – знаний історик і етнограф, а на тоді – щасливий молодожон, батько первістка сина Андрія, Павло Христофорович Граббе (1789–1875), кадровий військовий, у першому шлюбі одружений з небогою Галаганів – Вірою Михайлівною з роду Скоропадських (1801–1828)⁷, Олександра Григорівна Гудович (у дівочтві – Енгельгард, дружина Василя Васильовича Гудовича, брата Анастасії Василівни та Катерини Василівни Гудовичевих, котрі були у шлюбі відповідно за Андрієм Маркевичем та Павлом Галаганом)⁸ і управляючі родинними маєтками, зокрема «дідизною» у селі Сокиринці. Вибірку листів зроблено у такий спосіб, щоб у центрі уваги опинилися ті особи з сімейства Галаганів та їхнього родинного оточення, котрі (окрім М. Маркевича) до цього не так

часто привертала увагу дослідників, передусім у приватно-родинному контексті. Також серед епістолярію обрано зразки, що в них йдеться про значимі події відповідного історичного періоду, – наслідки російсько-турецької війни 1828–1829 рр., поширення холери в Україні впродовж 1830–1831 рр. під час II пандемії, «Липневу революцію» 1830 р. у Франції, Польське повстання («Листопадове повстання» 1830–1831 рр.) тощо.

Щодо жанрово-змістової класифікації листів, які аналізуються, то, послуговуючись розподілом, запропонованим одним з фахівців (листування традиційно-ритуальне, емоційно-інтимне й інтелектуально-емоційне)⁹, зазначимо, що розглянуто, передусім, листи першої групи, які містять відомості побутового змісту (опікування маєтностями, взаємини батьків і дітей, пошуки наречених, одруження та смерті у колі родини, приятельські та патерналістські взаємини), хоча, на наш погляд, деякі з розглянутих зразків сімейного епістолярію мають емоційно-інтимне та інтелектуально-емоційне забарвлення.

Від початку зазначимо, що переважна більшість листів, розглянутих нами, написана у дідичних маєтках Галаганів та їхніх родичів Рігельманів, Маркевичів, Гудовичів – Сокиринці та Турівка Прилуцького повіту Полтавської губернії (зараз – відповідно Чернігівська та Київська області), Андріївка Чернігівсько-го і Розрите Мглинського повітів Чернігівської губернії (зараз – відповідно у складі Чернігова та Брянська область Російської Федерації), чи адресована туди, передусім тому, що на початку 1830-х років ці родини більшу частину року проводили у своїй «країні» (так називають Лівобережну Україну (Малоросію) автори листів, зокрема Параскева Рігельман в листі до брата Павла від 14 грудня 1830 р. (всі дати подано за старим стилем – *М.Б.*): «Угрожает нам со всех сторон холера, остается возложить на бога свое упование, может, ... нашей страны не зацепит...»¹⁰. Повсякчасно згадуються у листах інші маєтки представників цих родин, – Васьківці Прилуцького повіту Полтавської губернії (зараз – Чернігівська область), Полошки Глухівського повіту Чернігівської губернії (зараз – Сумська область).

До речі, зазначимо, що в багатьох листах, особливо авторства П. Граббе, вимушеного більшу частину життя проводити у

війську, створено образ цих лівобережних маєтків, передусім у селах Сокиринці Галаганів, Тростянець Скоропадських, як «райських куточків». У споминах П. Граббе від 22.08.1828 р. знаходимо запис: «Прекрасный утренний воздух, упоение им. Перечитал письма. Проснувшиеся живые и незабвенные воспоминания прекрасного утра в Тростянце и вообще в Малороссии. Благословенный край...»¹¹. 30.12.1832 р. він писав П. Галагану: «в воображении нередко дышу кротким воздухом Малороссии в скромной своей Блотницкой роше и в эпическом саду Сокиринце...»¹².

Хоча насправді листування сповнено побутових подробиць, у першу чергу, згадок про майнові справи, грошові розрахунки, спілкування із управителями. Передусім, постійні прохання про допомогу щодо улаштування маєткових справ, зокрема, купівлі нових земель, зустрічаються у листах Катерини Рігельман до братів. Тут йдеться вже не стільки про сприяння у будівництві споруд, скільки про виплату коштів (брати були зобов'язані виплачувати сестрі певні грошові суми, зокрема, у листі від 16.03.1831 р. вона дякує Петрові за присилку 19 776 крб. та чекає на те саме від Павла¹³, 9.11. того ж року сестра пише Павлу Галагану про отримання з тієї суми, яка мала їй надійти від брата, 30 000 крб.)¹⁴. 14.12.1830 р. К. Рігельман напряду просить Павла підтримати їх готівкою для купівлі суміжного з їхнім маєтку, без чого не можна було починати торгуватися за землю, щоб діти не жалілися на них у майбутньому за нереалізовану можливість розширити володіння¹⁵.

Також листування засвідчує, що на межі 20-30-х років XIX ст. Павло Галаган, Микола Маркевич, їхній родич Іван Скоропадський (1805–1887), навіть Павло Граббе, котрий переважно перебував у війську, облаштовували помешкання у власних маєтках. Як-от, П. Граббе неодноразово звертався до П. Галагана з проханнями чи то прослідкувати за ходом будівництва житлового комплексу у межах села Блотниця Прилуцького повіту: «Прошу Вас узнать..., готовите ли для меня какакая-нибудь изба в Блотнице, в которой бы я мог преклонить голову после стольких моих страданий и трудов...» (у листі від 8.03.1829 р.)¹⁶, «Как мне достойно благодарить Вам за заботливость Вашу,

любезный мой друг, на счет постройки дома во Блотнице...» (у листі від 27.01.1831 р.)¹⁷, чи то допомогти грошима для будівництва: «Прошу Вас ... приказать Мартюшенко, чтоб приготовить, хоть с грехом пополам, флигель. Он просил у меня присылки тысячи рублей для окончания первых построек. У меня уже тысячу рублей по почте пропали, ... прошу Вас..., в случае бы ему нужно было некоторое пособие для безостановочной работы, не отказать ему в этом...» (в листі від 1.09.1831 р.)¹⁸. Вочевидь, П. Граббе розраховував на допомогу П. Галагана як старшого друга, як свояка, як людини відповідальної та озброєної вдалим досвідом зведення палацово-паркового комплексу у своїх володіннях. Згадаємо, що на початку 1830-х рр. у Сокиринцях був завершений новий ансамбль у класицистичному стилі за проектом архітектора П. Дубровського¹⁹, про перебування у ньому влітку 1830 р. разом із другою дружиною, донькою лікаря на прізвище Ролле з міста Ясси, П. Граббе споминав у своїх «Записках»: «На чай приехали в Секирниці П.Г. Галагана, где в новом прекрасном его доме нашли приятнейший прием и ожидавшие нас покои...»²⁰. Кілька років поспіль, у грудні 1833 р. П. Граббе отримав від П. Галагана листа із сповіщенням про те, що І. Скоропадський має намір оселитися у Тростянці, що, його, за власним свідченням, порадувало²¹. Тобто, як бачимо, плани про розбудову панської садиби у Тростянці та закладання знаного у майбутньому парку, реалізація яких розпочалася 1834 р., виникли у І. Скоропадського незадовго до цього, те, що він ділився ними з П. Галаганом, знову ж засвідчує авторитет власника Сокиринця у родинному колі. Ще одним підтвердженням на користь цієї тези слугують рядки з листа М. Маркевича до тітки О. Гудович від 9.09.1828 р. із Туровки, де він пише про облаштування у батьківському маєтку: «теперь строюсь на счет батюшкин и уже благодаря ему окончил флигель, план которого вы знаете, что дал мне Павел Григорьевич...»²². Цебто захоплення архітектурою П. Галагана, нахил до чого він виявив ще в юності, коли, за свідченням сина, Григорія Галагана, під час навчання у Петербурзі у Petri-Schule, захоплювався мистецтвом, малював та ґрунтовно вивчав зодчество,²³ збереглося у зрілі роки та

застосовувалося не тільки при розбудові власного помешкання, але й для допомоги близьким.

Проблема створення житлових комплексів у власних маєтках нагально постала у сімействах, споріднених з Галаганами, на початку 1830-х рр., можливо, тому, що на цей час припали шлюби молодших представників родини. Тоді як Павло Галаган та Катерина Рігельман вже мали по двоє дітей (Петро Галаган залишався бездітним), Микола Маркевич, Павло Граббе та Іван Скоропадський взяли шлюби майже водночас, у 1830–1831 рр., їхні діти (первістки у М. Маркевича (син Андрій) та І. Скоропадського (дочка Єлизавета), дочка від другого шлюбу у П. Граббе) народилися у цей же часовий проміжок.

У листування вміщено повідомлення про укладання шлюбів і народження дітей. П. Граббе у листах до П. Галагана інформує про ці події досить стримано. Наприклад, про народження сина Миколи (названого, напевно, на честь Миколи І, тому що у «Записках» згадано про висловлене імператором бажання бути хресним батьком немовляти)²⁴ він повідомляє адресата після опису військового огляду Миколою І дивізії під його командуванням. П. Граббе із захватом пише про високу оцінку, надану російським можновладцем результатам підготовки його дивізії (2-ї Гвардійської) (це було розцінене ним та усіма як помилування, П. Граббе мав «гріхи молодості» – брав участь у декабристському русі, за що 4 місяці у 1826 р. утримувався у фортеці Дюнамюнде)²⁵, а про народження сина згадує нижче, відмічаючи, правда, що пологи, хоча й правильні, були болісними для породілля, тому що новонароджений був великим²⁶.

У той самий час Микола Маркевич залишив досить детальні оповіді як про заручини із Уляною Олександрівною Ракович (1804–1860) з роду, відомого на Прилуччині з XVII ст., Семен Ракович, одружений із донькою прилуцького полковника Лазаря Горленка, був писарем Прилуцького полку²⁷, так і про народження свого первістка Андрія, названого на честь батька, Андрія Івановича Маркевича. У листі до «янгола, тітоньки» Олександри Гудович від 8.10.1829 р. він детально розповів про те, як в Дігтярах, маєтку Петра Галагана Прилуцького повіту, на іменинах дружини старшого з братів Софії Олександрівни (1804–

1864, у дівоцтві – Казадаєвої), була отримана попередня згода щодо майбутнього шлюбу, хоча остаточні перемови відбулися під час балу у Качанівці Григорія Гарновського, що тривав три доби – з 15 до 17 вересня того ж року. Цей лист М. Маркевича, як і деякі інші, адресовані людям, котрим він вочевидь довіряв, відтворює у подробицях і сам зговір, і зовнішність та характер нареченої: «... перед ужином нас обоих привели в гостиную, я отвесил пренизкий поклон перед образом, поцеловал его, потом подошла к нему Ульяна Александровна, приложилась, сняла с руки перстень и мне отдала, ... в ее глазах соединились вся томность голубых и весь огонь черных. Над этими глазами пара таких ресниц, что как увидишь их, так не опомнишься, а повыше пара бровей, как соболи ... Ее настроение соответствует ее красоте, всегда ровна, всегда спокойна, всегда весела...»²⁸. Цей лист містить виразні деталі маєткового побуту українського панства у другій чверті XIX ст.: важливе для спорідненого кола родин матримоніальне рішення приймається під час пишного балу та святкування іменин однієї з родичок, «між двома котильйонами», наречений, згадуючи про попередню невдалу спробу залицянь чотирьохрічної давнини, вживає вислів з розмовної «селянської» мови («получил гарбуз», пише він).

Не менш красномовним є лист до О. Гудович від 15.11.1830 р. з описанням народження Андрія Миколайовича Маркевича (1830–1907)²⁹, майбутнього сенатора Російської імперії, котрий з 1888 р. повернув собі та нащадкам прізвище «Маркович»: «Он родился 9 числа, худ, бедняжка, но длинен, и с таким же огромным носом, как я; вероятно, что следуя по стопам батюшки своего, он будет такой же уничтожитель табаку, как и моя милость...»³⁰. З цього ж листа дізнаємося, що пологами керувала повивальна бабка з Прилук, на 18 листопада призначили обряд хрестин, а хрещеними обрали А. Маркевича та тітоньку Катерину Галаган, сестру покійної матері М. Маркевича.

Як бачимо, зміст і емоційне забарвлення повідомлень про народження первістків-синів у П. Граббе та М. Маркевича досить сильно різняться, можливо, це пояснюється ступенем спорідненості респондентів, характерами авторів, умовами написання листів (П. Граббе писав їх нерідко на біваках, коли

випадала хвилина, М. Маркевич мав досить вільного часу для листування, зокрема довгими осінньо-зимовими вечорами).

Водночас зазначимо, що усі без виключення листи початку 1830-х рр., розглянуті нами, містять тривожні відомості про епідемію холери, яка охопила Україну, вочевидь, внаслідок повернення військових з театру воєнних дій чергової російсько-турецької кампанії. У листі М. Маркевича до О. Гудович від 17.10.1830 р. в одній короткій фразі змальовано повсякденне буття у маєтку в українській глибинці та відтворено почуття тривоги від чуток про епідемію: «Холода и ветер наступили, нет средства выйти из комнат, о холере час от часу говорят больше...»³¹. П. Граббе, котрий в той самий період перебував з корпусом на квартирах в Умані, у листах до П. Галагана свідчив про розміри епідемії (військо мало виступити до Єлизаветграду, але місто взяли в оточення задля запобігання поширення хвороби й марш не відбувся) та намагався робити висновки щодо причини її розповсюдження: «Болезнь в разных местах губернии и поблизости свирепствует. Она в этот неурожайный год опасна..., она решительно нападает на бедность и неопрятность...»³².

Нерідко страх перед холерою набував трагікомічного забарвлення, як у листі К. Рігельман до брата Павла від 12.01.1831 р. Процитуємо уривок повністю: «Сколько на сих днях нам наделала беспокойства холера или, лучше сказать, слухи об оной. Солдат в Чернигове гарнизонной, покушавши порядочно кути, занемог известной болезнью. На другой день, дабы остановить последствия от несварения желудка, выпил пороху с горелкой, отчего ему сделалось лучше, полагаясь на это, закусил добрым куском сала, после чего ему сделалось очень худо, взяли его в больницу, где медик принял за холеру и пустил ему кровь, отчего он вскорости и выздоровел, по подозрению взяли и хозяина, у которого он стоял на квартире, и точно нашли его больным, но не холерою, а перепившагося после праздников и давно болящего чахоткою, в испуге с оным бедным поступили так же, как с солдатом. Отчего он, бедной, через два часа и умер. Анатомировали и нашли, что у него чахотка. Губернатор³³, говорят, хочет отдать его (лікаря – М.Б.) под суд, чем кончится, не знаю...»³⁴. Містяни, котрі на свята без обмежень їдять й

вживають алкоголь, лікарі, не досить обізнані у своїй справі, налякані наближенням епідемії, влада, ладна карати без визначення винних і невинних, – у цій невігадливій оповіді, як у краплі води, віддзеркалилася повсякденність губерньського міста початку ХІХ ст.

Відомості про поширення холери у листуванні осіб з родинного кола Галаганів початку 1830-х рр. перемежаються звістками про «Листопадове повстання», причому продемонстровано непогану для мешканців сільської глибинки обізнаність у ситуації, хоча й з запізненням майже на місяць від початку подій. «Холера в Переяславле, в Кременчуге есть, и в лубенской аптеке большое требование на лекарство, – пише П. Рігельман брату Павлу 14 грудня 1830 р., – ... я думаю, вам уже известно, что в Варшаве бунт, и многих хороших генералов убили, русских и поляков ... Цесаревича не захватили, разграбили весь арсенал...»³⁵. Особистісне ставлення авторки листа до протистояння імперії та польських повстанців повністю збігається із офіційною думкою, вона висловлює сподівання у тому, що Бог даруючи сили «монарху нашому» витримати ці випробування.

Інформацію про перебіг подій повстання Галагани отримували також від безпосереднього учасника придушення його урядовими військами під головуванням І.Ф. Паскевича – П. Граббе, тоді генерал-майора, начальника штабу 1-го піхотного корпусу. Досить детально епізоди штурму Варшави відтворені ним у листі до Павла Галагана від 1.10.1831 р., причому цікаво порівняти рядки з приватного листування, що розраховано, безумовно, на реакцію респондента, але зберігає інтонацію особистісного спілкування, із рядками «Записок» П. Граббе, де ці події презентовано вже для широкого загалу. Загальне тлумачення ситуації у листі та спогадах майже ідентичне – це бадьорий тон кадрового військового, котрий радіє «громовому удару» імперських військ та переконаний, що за все своє воєнне життя не бачив нічого більш приголомшливого, ніж штурм Варшави³⁶, що підступи до варшавських укріплень – перша військова подія, яка повернула війні цікавість, виснажену Наполеоном³⁷. У «Записках» П. Граббе детально, на двох сторінках, описує підготовку до штурму та наголошує на доцільності

власної ініціативи щодо переміщення «по фронту» сил 1-го корпусу. У листі до П. Галагана він не тільки змальовує штурм укріплень Варшави, коли військові, після двох приступів до міста, здатні були й на третій, під картечью, гранатами та пулями, якщо б його оборонці не капітулювали, але говорить й про великі втрати з боку армійців, про платню за успіх «російської зброї» в Європі («Мы заплатили за свой успех и за несомненное первенство между европейскими армиями, оным приобретенное, потерю значительную, около 10 тысяч человек...») ³⁸. Також він повідомляє адресата про важке поранення другого брата його родички з боку дружини, О. Гудович, Миколи Григоровича Енгельгардта, котрому внаслідок важкого поранення було відтято ногу нижче коліна (ще один брат «Гудовичевої» загинув на очах того ж самого П. Граббе під час російсько-турецької кампанії у бою в Малій Валахії за містечко Рахово) ³⁹. Як бачимо, офіційне відчуття задоволення від «військової першості» в Європі та впевненість у правомірності імперської політики не повністю «затьмарило» у свідомості П. Граббе розуміння жертвності військових дій.

Ще однією темою, яка обговорювалася у листуванні осіб з роду Галаганів на початку 1830-х рр., є події «Липневої революції» у Франції та їхні наслідки для маєтків цих крупних землевласників Лівобережної України. За свідченням управляючих маєтків Галаганів, зокрема, М. Аневіна, висловленого у листі до Петра Галагана від 5.11.1832 р., «дух обурення від Парижу та інших департаментів Франції» досяг українського села. Проявом цієї «смути» стали кілька епізодів непокори селян у володіннях Галаганів, зокрема, управляючий звітував П. Галагану про розслідування підпалу току й молотарки в одному із сіл. Не засуджуючи самого факту революційних подій у Франції, автор протиставляє дії французької громадськості вчинкам українських селян: бунтівний дух «там» і «тут» має, на його погляд, різні причини: «... там от желания новых правил, тут от нежелания новых заведений, там от ума, тут от глупости, невежества, там от беспрерывной деятельности, тут от закоснелой лени» ⁴⁰. Змальовуючи перебіг подій під час «розыску касательно гуменника, сторожей и молотильников», дописувач завважує,

що не зміг впоратися із селянами навіть за допомогою батюшки: «они собрались толпою и уже не слушая моих внушений, с одержимостью кричали, что молотильня запалаила гумно...»⁴¹. Цікавим є самий тон цієї оповіді, іронічно-зверхній по відношенню до тих, про кого повідомлялось, й, напевно, ця інтонація була прийнятною для адресата. Тобто, на думку автора листа та, ймовірно, Петра Галагана та його оточення, поширення ліберальних ідей, припустимих у «цивілізованому суспільстві», є згубним і недозволеним для сільської спільноти, для «дурнів, невігласів і нероб».

Листування Галаганів засвідчує, що покій мешканців дідичних володінь збурювали не тільки явища «великого світу», звістки про які хвилями доходили до «благословенної Малоросії», як називав цей край у своїх листах П. Граббе. До середини 1830-х р. сталися дві події, що болісно відбилися у свідомості авторів листів, – це смерті Андрія Маркевича (у грудні 1831) та Павла Галагана (у жовтні 1834). Відомості про них родинному епістолярії пов'язані передусім з особою Миколи Маркевича. Саме він у січні 1832 р. написав детального (на 10 аркушах, списаних з обох сторін) листа до дядька, Павла Галагана, с промовистим описом останніх місяців життя та обставин смерті батька. Хоча наприкінці листа автор, звертаючись до адресата, зазначив, що одна лише любов до дядечки змусила його написати цього гіркою для серця листа⁴², але дар оповідача його не зрадив. Епістола сприймається як новела, діючими особами якої є чада та домочадці родини Маркевичів, передусім сам Андрій Іванович та його сестра Пульхерія Іванівна, мати Івана Скоропадського.

М. Маркевич переповідає події з серпня до грудня 1831 р., ареною яких стали маетки у Турівці та Васьківцях і повітове місто Прилуки, описує взаємини між братом і сестрою, коли спочатку П. Скоропадська прагнула всіляко запобігти тому, щоб брат склав заповіт («Батюшка ... не мог отбиться от Пульхерии Ивановны, которой ужас как не хотелось видеть этот акт совершенным...»)⁴³, а пізніше, захворівши на «розлиття жовчі», примушувала його проводити поряд із собою, спочатку у Васьківцях, потім у Прилуках, ночі та дні майже повсякчас, причому,

за свідченням небожа, «коль скоро болезнь утихала, позволяя ей говорить что-нибудь, то она или ругала всех, кого любил ба-тющка, или представляла безумие, помешательство, желая пугать и тревожить его...»⁴⁴. Вочевидь, М. Маркевич не в захваті від власної тітки, котра постає в листі скаречною, егоїстичною, вередливою особою. Його можна б було запідозрити в упередженості, хоча до певної міри така характеристика посвідчується П. Граббе, який пише в «Записках» про зустріч з колишньою тещею у Полошках влітку 1830 р., коли рухнула його слабка надія на раніше нею запропонований, письмово та усно через посередництво А. Маркевича і П. Галагана, доволі значний спадок: «Первые минуты разговора с нею убедили меня в невозможности принять от подобной женщины какое бы то ни было благодеяние...»⁴⁵.

Син детально змальовує погіршення фізичного стану батька (оніміння лівої сторони тіла, нестерпний головний біль, розширення/звуження зіниць тощо), що врешті-решт призвело до смерті внаслідок різкого погіршення мозкового кровообігу, та безпомічність лікарів, котрим Пульхерія Іванівна з різних причин забороняла пускати брату кров, прагнучи лікувати його самостійно, зокрема, за допомогою обливання голови хворого м'ятним маслом. Даремно лікар «удерживал ее от этого, она отвечала, что не в силах удержаться, чтобы не лечить своим лекарством...»⁴⁶.

Лист сповнений побутових подробиць, що переконливо змальовують життя панської родини, повсякдення якої є досить скромним. Як-то, живучі кілька осінніх місяців в Прилуках, А. Маркевич вимушений був квартирувати «в гнусном, поутру теплом, к ночи холодном домике...»⁴⁷ (власного приміщення в місті родина тоді не мала). Чи коли врешті-решт, на вимогу рідних, А. Маркевич і П. Скоропадська наприкінці листопада 1831 р. повернулися до Турівки, то тітоньку розмістили у спальні брата, а йому віддали гостьову кімнату – ту, де «підлога оббита зеленим сукном»⁴⁸. Вочевидь, у будинку не було зайвих спалень. Також з листа дізнаємося дечого про вдачу старшого Маркевича. Так, син пише, що незадовго перед смертю він нерідко ходив увесь день в «колпаке маменькином и повязан-

ний тем платком, в котрому вона скончалась...»⁴⁹. Миколі це не подобалося, коли він сказав про то батькові, той відповів: «Да, я стал теперь старым инвалидом...»⁵⁰. Важко повірити, що йдеться про чоловіка, котрому тільки-но минуло 50 років, високоосвіченого, колись – успішного дипломата.

Деякі подробиці, пов'язані із передчасною кончиною 1834 р. та обставинами поховання самого Павла Галагана, адресата вищезгаданого листа, відобразилися у переписці М. Маркевича із тіткою Катериною Галаган у такий спосіб, що досить красномовно характеризує самого автора, передусім, засвідчує його ставлення до спадкових маєткових володінь, до «дідизни». М. Маркевич переконує вдову П. Галагана перепоховати тіло чоловіка у Сокиринському маєтку та продовжити його справу щодо опікування палацово-парковим ансамблем, ним створеним, причому аргументує це значимістю таких дій для сина подружжя, Григорія, та власними вчинками у такій самій ситуації: «Я сам, лишившись отца, ... был бы весьма огорчен, видя труды отца моего запущенными ... Я бы просил Вас все поддержать, что дядинька начал, и неоконченное довершить, как Гриша вырастет, ему это будет утешительно...»⁵¹. Очевидно, що для М. Маркевича дідичні володіння – це те місце, де покоїться прах предків, що має бути безумовно важливим для нащадків: «... Мне кажется, что приличнее всего и для света и еще более для сына, дядинька должен бы покоиться возле родителей своих в Секиренцах. Остатки его вполне принадлежат Секиренцам, столько ему обязанным своею красотою...»⁵².

З листування управителя маєтком у Сокиринцях Лукомського з К. Галаган впродовж осені 1835 – зими 1836 рр. дізнаємося про подробиці перепоховання колишнього власника Сокиринця. Для перевезення тіла П. Галагана, за свідченням Лукомського, було заздалегідь приготовлено «пристойний та спокійний екіпаж» – зимову карету, де легко розмістилася труна⁵³. Для поховання було створено склеп, розрахований на дві особи, що складався з двох приміщень (одне на одному), в інтер'єрі мав ширину чотири аршини, висоту – два аршини десять вершків, в нижній частині його було зроблено отвори для повітря. За словами управителя, «в самом склепе, хоть бы он оставался и 200 лет запертым, воздух будет всегда чист, в дни

же поминовений в склепу может совершаться панихида и гореть пред иконою лампада...»⁵⁴. З листа Лукомського від 10.02.1836 р. дізнаємося деталі церемонії поховання. Труну з тілом покійного 6.02.1836 р. було виставлено у «великій» церкві (можливо, не в мастковій церкві, Варваринській, а в церкві села Сокиринці, побудованій у другій половині XVIII ст. прадідом померлого, прилуцьким полковником Григорієм Галаганом) на задалегідь підготованім катафалку. Лукомський писав господині: «... в головах и ногах стоят в траурных подсвечниках присланные Вами свечи, а по сторона по 4 свечи, сделанные нами на манер присланных»⁵⁵. До моменту поховання цілодобово йшли літургія та панахида.

Саме поховання, призначене на 13.02.1836 р., не обійшлося без драматичних подробиць. По-перше, воно відбулося раніше, ніж планувалося, за словами управителя, із-за реакції близьких (брата та його дружини, самої К. Галаган на церемонії поховання не було), тому що «... Петр Григорьевич от горести и сокрушения духа не мог выдержать до того времени видеть перед глазами гроб брата, которого он столько любил и уважал, а Софья Александровна от слез даже заболела»⁵⁶. По-друге, на похованні не був присутній М. Маркевич, улюблений небіж покійного, син його родича і друга, що, вочевидь, викликало декотре напруження між родинами. Принаймні у листі до К. Галаган від 12.03.1836 р. він виправдовується у тому, що не був на церемонії, хоча й на нього чекали до трьох годин пополудні: «Петр Григорьевич опоздал с известием. Я был в то время в Нежине..., то есть накануне погребения дядиньки, я получил известительное письмо, но, несмотря на желание мое, томленные лошади и семьдесят верст расстояния мне не позволили успеть...»⁵⁷. Можемо тільки гадати, якими були справжні причини відсутності М. Маркевича на похоронах дядька – чи то боязнь бачити його мертвим (у свідомості, напевно, ще не згасли картини смерті батька), чи то напружені стосунки із братом покійного, Петром Галаганом, котрого рік до цього у листі до тієї ж К. Галаган він визначив як «только славного 4000 душами в Прилуцком и Лохвицком поветах...»⁵⁸. Але значущим залишається сам факт, досить неординарний для повсякденності того часу.

Таким чином, розгляд певного комплекту листів (далеко не всіх) з чималого родинного епістолярію Галаганів та їхніх родичів, створеного за короткий проміжок часу – у першій половині 30-х років – формує уявлення як про певні події, значущі для життєдіяльності кола споріднених сімей (майново-грошові проблеми, весілля/народження/смерті), так і про ставлення респондентів до суспільно-політичної ситуації поза межами їхнього повсякдення, причому бачимо, що, попри перебування у родових маєтках, автори та адресати листів мають уявлення про сутність того, що відбувається у великому світі, причому не тільки через пресу чи повідомлення з великих міст, але від рідних – безпосередніх учасників подій. Також листування надає значущий матеріал для характеристики особливостей родинного побуту, відтворення деталей повсякденності, розуміння психологічної підоснови стосунків людей у межах сім'ї чи свояцтво-сусідського оточення. Епістолярій, окрім іншого, презентує той фактаж, без якого неможливо відтворити історію окремої родини у контексті соціальної історії, який дозволяє реконструювати психологічні портрети респондентів на тлі певних історичних реалій.

Аналіз лише вибіркових зразків з родинного листування певного відрізка часу уможливило вирішення кількох дослідницьких завдань: реконструювати родинно-мережеві взаємин представників однієї соціальної групи, у нашому випадку – українського дворянства козацько-старшинського походження, із визначенням сімейно-вікових та особистісно-психологічних контактів; дослідити індивідуальні реакції людей на значні події соціально-політичного життя, незалежно від того, наскільки активно вони персонально беруть участь у зазначених подіях; розглянути деталі маєткового побуту Лівобережної України задля узагальнення особливостей культури повсякдення українського панства у відповідний історичний період.

---

¹ *Остряко А.* «Джерела особового походження»: семантика поняття // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки / гол. ред. В. Смолій; відп. ред. І. Колесник. – Вип. 5. – К. : Інститут історії України, 2010/2011. – С. 241.

² Суржикова Н.В. Эго-документы: интеллектуальная мода или осознанная необходимость? (Вместо предисловия) // История в эго-документах: исследования и источники. – Екатеринбург : Издательство «АсПУр», 2014. – С. 11.

³ Luckman Th. Remarks on Personal Identity : Inner, Social and Historical Time // Identity: Personal and Socio-Cultural. – Uppsala : Acta University Ups., 1983. – P. 83.

⁴ Козлова Н. Н. Методология анализа человеческих документов // Социологические исследования. – 2004. – № 1. – С. 17.

⁵ Дзюба О.М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини); від. ред. В.А. Смолій. – К. : Інститут історії НАНУ, 2012. – С. 42.

⁶ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К. : Тип. товарищества Фронцкевича Г.Л. и К., 1908. – Т. 1 : А–Д. – Галаганы: указ: с. 221–225.

⁷ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К. : Тип. Литография «С.В. Кульженко», 1914. – Т. 4 : П–С. – Скоропадські, с. 672, Якушкін І. – лист до П. Чаадаєва від березня 1825 р. // Записки, статті, письма декабриста І.Д. Якушкина / отв. ред. М.В. Нечкина. – М. : Изд-во АН СССР, 1951: «Граббе ... женился на Скоропадской, дочери богатой помещицы в Хохландии; свадьба, как говорят, стоила 50 тысяч», с. 242.

⁸ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К. : Тип. товарищества Фронцкевича Г.Л. и К., 1908. – Т. 1 : А–Д. – Гудовичи. – С. 360.

⁹ Марасинова Е.Н. Психология элиты российского дворянства последней трети XVIII века : по материалам переписки. – Москва: РОССПЭН, 1999 – С. 42.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 1475, оп. 1, спр. 106 арк. 7 зв.

¹¹ Записная книжка Павла Христофоровича Граббе. 1828-й год. Турецкая война // Русский архив 1888, Кн. 2, № 4. – Приложение. – С. 34.

¹² ЦДІАК України, ф. 1475, оп. 1, спр. 74, арк. 29 зв.

¹³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУ ім. В.І. Вернадського), ф. II, оп. 1, спр. 26271, арк. 1.

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 1475, оп. 1, спр. 106, арк. 12.

¹⁵ Там само, арк. 8.

¹⁶ Там само, спр. 74, арк. 7.

- ¹⁷ Там само, арк. 17 зв.
- ¹⁸ Там само, арк. 20.
- ¹⁹ *Новаковська Н.П.* Архітектор П.А. Дубровський на Україні // Питання історії архітектури та будівельної техніки на Україні. – К., 1959. – С. 231–263
- ²⁰ Из дневника и записной книжки графа П.Х. Граббе. 1829–1835 // Русский архив. – 1888. – Кн. 2, № 5. – Приложение. – С. 84.
- ²¹ ЦДІАК України, ф. 1475, оп. 1, спр. 74, арк. 30.
- ²² ІР НБУ ім. В.І. Вернадського ф. 243, оп. 1, спр. 550, арк. 328.
- ²³ 125-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве / под ред. А.И. Степовича. – Киев : Тип. И.И. Чоколова, 1896. – С. 14.
- ²⁴ Из дневника и записной книжки графа П.Х. Граббе. 1829–1835, с. 99.
- ²⁵ *Чикиш А.М.* Павел Христофорович Граббе // Вопросы истории. – 2006. – № 1. – С. 154.
- ²⁶ ЦДІАК України, ф. 1475, оп. 1, спр. 74, арк. 22.
- ²⁷ *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – К. : Тип-Литографія «С.В. Кульженко», 1914. – Т. 3 : Л–О. – Маркевичи. – С. 236, 241.
- ²⁸ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського ф. 243, оп. 1, спр. 550, с. 322.
- ²⁹ *Модзалевський В.Л.* Маркевичи, с. 421.
- ³⁰ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського ф. 243, оп. 1, спр. 550, арк. 312.
- ³¹ Там само, с. 317.
- ³² ЦДІАК України, ф. 1475, оп. 1, спр. 74, арк. 13.
- ³³ Губернатор Чернігова з 01.09.1828 до 28.01.1839 рр. – дійсний статський радник Микола Іванович Жуков.
- ³⁴ ЦДІАК України, ф. 1475, оп. 1, спр. 106, арк. 9 зв.–10.
- ³⁵ Там само, арк. 8.
- ³⁶ ЦДІАК України, ф. 1475, оп. 1, спр. 74, арк. 19.
- ³⁷ Из дневника и записной книжки графа П.Х. Граббе. 1829–1835, с. 93.
- ³⁸ ЦДІАК України, ф. 1475, оп. 1, спр. 74, арк. 19 зв.
- ³⁹ *Лукьянович Н.А.* Описание Турецкой войны 1828 и 1829 годов, в 4-х тт. – Санкт-Петербург : тип. Э. Праца, 1844–1847. – Ч. 3 : [Кампания 1829 года]. – 1847. – 239 с.
- ⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 1475, оп. 1, спр. 24, арк. 1.
- ⁴¹ Там само, арк. 1 зв.

⁴² ЦДІАК України, ф. 1475, оп. 1, спр. 2026, арк. 10 зв.

⁴³ Там само, арк. 3.

⁴⁴ Там само, арк. 4.

⁴⁵ Из дневника и записной книжки графа П.Х. Граббе. 1829–1835, с. 84.

⁴⁶ ЦДІАК України, ф. 1475, оп. 1, спр. 2026, арк. 6.

⁴⁷ Там само, арк. 3 зв.

⁴⁸ Там само, арк. 5.

⁴⁹ Там само, арк. 6 зв.; за свідченням родини, А. Маркевич дуже кохав свою дружину Анастасію, уроджену Гудович, котра передчасно померла 1818 р.

⁵⁰ Там само, арк. 7.

⁵¹ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського ф. 243, оп. 1, спр 550, арк. 393.

⁵² Там само.

⁵³ ЦДІАК України, ф. 1475, оп. 1, спр. 620, арк. 7.

⁵⁴ Там само, арк. 8.

⁵⁵ Там само, арк. 9

⁵⁶ Там само, арк. 9 зв.

⁵⁷ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. 243, оп. 1, спр 550, арк. 398.

⁵⁸ Там само, арк. 397.

This article is an attempt to analyze correspondence of the family members of the fifth generation of the petty noble Galagan's family – brothers Pavlo and Petro, sister Catherine (in marriage – Rihelman) between themselves and with relatives (nephew Nikolay Markevich, Pavlo Grabbe – the husband niece's the Galagan's of the Skoropadsky family), who ran the estates. The correspondence describes short historical period – couple of years in 1830s. The author examines the way how the episodes of “big history” reflected in the minds of respondents and united with their family reaction to the family events. The features of the combination of parts of everyday life in the manor estates of the Left Bank Ukraine have been examined with the signs of authors' personal awareness of imperial realities of life.

Keywords: *private correspondence, petty noble families of Left Bank Ukraine, the Galagans, the Markevich family, the Skoropadskiy family, the Grabbes.*

Наукове видання

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Збірник наукових праць

Випуск 26

Оригінал-макет підготувала: *Зубець Л.А.*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 6931 від 04.02.2003, видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України

Підписано до друку 28.04.2016 р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 28,07. Обл. вид. арк. 27,86.
Наклад 300 прим. Зам. 12. 2016 р.

Адреса редакційної колегії та видавця: 01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4,
тел.(044)279-87-04; e-mail: history_isid@mail.ru

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.